

**การพัฒนาการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธ
ของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ***
**MANAGEMENT DEVELOPMENT OF BUDDHIST TOURISM
OF MONASTERIES IN SAMUTPRAKARN PROVINCE**

พระครูสังฆรักษ์มนินทร์ มุนินทโร, ประเสริฐ ธิลาว, พระมหาภคฤกษ์ กิตติโสภโณ
Phrakhusangkharak Munin Munindaro, Prasert Thilao, Phramaha Krisada Kittisobhano
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Corresponding Author E-mail: akkarawat.kit@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสภาพทั่วไป องค์ประกอบและนำเสนอการพัฒนา เป็นการวิจัยแบบผสมวิธี ระหว่างการวิจัยเชิงคุณภาพโดยสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 18 รูปหรือคน และการสนทนากลุ่มเฉพาะกับผู้ทรงคุณวุฒิ 10 รูปหรือคน เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลคือแบบสัมภาษณ์และแบบสนทนากลุ่มเฉพาะ วิเคราะห์ข้อมูลโดยการพรรณนาความ และการวิจัยเชิงปริมาณดำเนินการเก็บข้อมูลกับกลุ่มตัวอย่างจำนวน 240 คน เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลคือแบบสอบถาม สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลได้แก่ ค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ผลการวิจัยพบว่า 1. วัดมีศิลปวัฒนธรรมประเพณีที่หลากหลาย มีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ดงามประชาชนเคารพสักการะบูชา มีพื้นที่ร่มรื่นเหมาะกับการปฏิบัติธรรม มีแหล่งโบราณสถานทางพระพุทธศาสนาที่น่าศึกษาเรียนรู้ แต่พระสงฆ์ขาดความรู้ในการบูรณะพุทธโบราณสถาน ขาดการประชาสัมพันธ์เผยแพร่ข้อมูลข่าวสารการท่องเที่ยว ขาดงบประมาณในการพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว เป็นต้น 2. กระบวนการ ได้แก่ ประชุมร่วมกับชุมชนและหน่วยงานภาครัฐ ในการพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยววิถีพุทธ กำหนดตำแหน่งงานแบ่งงานตามสายงานที่เกี่ยวข้องให้ชัดเจน มีเจ้าอาวาสเป็นผู้ตัดสินใจสูงสุด 3. การพัฒนา ได้แก่ 1) ด้านทรัพยากรการท่องเที่ยว 2) ด้านสิ่งอำนวยความสะดวกในการท่องเที่ยว 3) ด้านเส้นทางคมนาคมการท่องเที่ยว 4) ด้านธุรกิจที่เกี่ยวข้องการท่องเที่ยว 5) ด้านการส่งเสริมสนับสนุนการท่องเที่ยว

คำสำคัญ: การพัฒนา; การบริหารจัดการ; การท่องเที่ยววิถีพุทธของวัด

*Received July 29, 2021; Revised August 5, 2021; Accepted August 5, 2021

Abstract

Objectives of this dissertation were to analyze the general condition, factors and to present the development. Methodology was the mixed methods. The qualitative research method collected data from 18 key informants by in-depth-interview and 10 participants in focus group discussion and analyzed data by content descriptive interpretation. the quantitative method collected data from 181 samples from 240 students and analyzed data with frequency, percentiles, means and standard deviation, SD.

The research findings were as follow; 1. The temples had strengths such as having a variety of arts and cultures and traditions. There was a beautiful sacred Buddha image, people respect and worship. There is a shady area suitable for Dharma practice. There are ancient Buddhist sites that are interesting to study and learn. But monks lacked knowledge in restoring Buddhist ancient sites. Lack of public relations to disseminate information on Buddhist tourism. Lack of budget to develop the temple into a tourist attraction, etc. 2. Processes included meetings with communities and government agencies to develop the temples into a Buddhist tourist attraction. Clearly define job positions according to the relevant line of work. The abbot is the supreme decision maker. 3. Development: 1) tourism resources 2) tourism facilities 3) tourism transportation routes 4) tourism-related businesses 5) tourism promotion.

Keywords: Development; Management; Buddhist Tourism of Monasteries

บทนำ

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ได้ส่งเสริมให้การท่องเที่ยวเป็นเครื่องมือสำคัญในการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ สร้างงานให้ประชาชน และเพิ่มรายได้ให้ประเทศ รวมทั้งส่งเสริมให้การท่องเที่ยวมีบทบาทสำคัญ ในการช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนทั่วทุกภูมิภาคตามนโยบายของรัฐบาลโดยส่งเสริมให้การท่องเที่ยวเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตคนไทย โดยเน้นการประสานงานระหว่างเครือข่ายภาครัฐกับภาคเอกชน กระตุ้นให้เกิดการท่องเที่ยวภายในประเทศที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้และการสร้างสรรค์ประโยชน์ทั้งต่อสถาบันครอบครัวและต่อสังคมโดยรวม อันจะนำไปสู่การสร้างและกระตุ้นจิตสำนึกรักษาสิ่งแวดล้อม รวมทั้งให้เกิดความรักและภาคภูมิใจในเอกลักษณ์วัฒนธรรมไทย (กาญจนา

แสงลัสมสุวรรณ, 2563) สถานการณ์การท่องเที่ยวภายในประเทศของคนไทยมีกระแสความนิยมเดินทางท่องเที่ยวเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ นับตั้งแต่มีการรณรงค์ภายใต้โครงการไทยเที่ยวไทย ในปี พ.ศ.2544 โครงการเที่ยวทั่วไทยไปได้ทุกเดือน ปี พ.ศ. 2545 และโครงการ Unseen Thailand ปี พ.ศ.2546-2547 ซึ่งส่งผลให้คนไทยหันมาท่องเที่ยวภายในประเทศเพิ่มขึ้น อันเนื่องมาจากในปี พ.ศ.2547 เศรษฐกิจภายในประเทศที่ฟื้นตัวและมีการส่งเสริมการตลาดของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ภายใต้โครงการ Unseen Thailand จนถึงปัจจุบันก็ยังมีกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง (ราณี อธิชัยกุล, 2546)

ทรัพยากรการท่องเที่ยวประเภทประวัติศาสตร์ ศาสนสถานและศิลปวัฒนธรรม ที่สำคัญของมนุษย์สร้างขึ้น เช่น วัด พระปรางค์ อุโบสถ วิหาร สถูปเจดีย์ พระพุทธรูป ศาลาการเปรียญ หอไตร นั้นเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าของชนชาติไทยสะท้อนให้เห็นถึงอารยธรรม ภูมิปัญญา วิถีชีวิต และเทคโนโลยี การจัดการของผู้คนในสังคมเป็นแหล่งรวมศิลปวิทยาการในสาขาต่าง ๆ ทั้งด้านโบราณคดี ศาสนสถาน วัฒนธรรม จารีตประเพณี สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม สุนทรียศาสตร์ ฯลฯ ทรัพยากรการท่องเที่ยวโดยเฉพาะแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดนั้น นับว่ามีคุณค่าและมีบทบาทที่สำคัญยิ่ง เพราะวัดเป็นแหล่งที่เชื่อมโยงความเป็นมาของวัฒนธรรมกับชุมชนและเป็นสถานที่รวบรวมมรดกศิลปวัฒนธรรม และศิลปกรรมอันวิจิตรงดงามเพียบพร้อมด้วยคุณค่าทางศิลปะที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาและความเป็นอัจฉริยะของบรรพบุรุษ นอกจากนี้วัดยังประกอบด้วยสภาพแวดล้อมทั้งทางภูมิสถาปัตยกรรมที่สวยงาม วัดจึงเป็นทรัพยากรการท่องเที่ยวที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และมีคุณค่าทางศิลปะที่นักท่องเที่ยวให้ความสนใจ (วิวัฒน์ชัย บุญยภักดิ์, 2533; นิลรัตน์ กลิ่นจันทร์ และคณะ, 2553; พระครูสันติธรรมาภิรต (บุญชัย สนธิโกโร), 2557; พระมหาสุริยา มะสันเทียะ, 2558)

วัดเป็นทรัพยากรการท่องเที่ยวที่สำคัญ เพราะมีพุทธศิลป์เป็นแหล่งจูงใจ พุทธศิลป์เป็นทัศนูปกรณ์ในการสอนธรรมะได้อย่างยอดเยี่ยม ฉะนั้นเมื่อศึกษาความหมายของพุทธศิลป์ให้ลึกซึ้ง ลงไปแล้วจะเห็นว่า เป็นเรื่องของธรรมะทั้งสิ้น จึงเห็นว่าการอนุรักษ์ไว้นั้นมีคุณค่าทางการดำรงพระพุทธศาสนาไว้ และเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วย และยังเป็นแหล่งทรัพยากรการท่องเที่ยวที่สามารถทำให้เศรษฐกิจโดยรวมของชาติดีขึ้นได้ ฉะนั้นวัดจึงเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ทรงคุณค่า เพราะเป็นแหล่งรวมของวัฒนธรรม มีทรัพยากรทางกายภาพ ทรัพยากรทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมกรมการศาสนา เล็งเห็นถึงความสำคัญที่จะสนับสนุนการท่องเที่ยวสัมพันธ์กับศาสนาเพื่อให้วัดต่าง ๆ ในเส้นทางแสวงบุญเป็นสิ่งเชื่อมโยงศาสนากับประชาชนเข้าด้วยกัน โดยให้วัดเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญที่จะทำให้ นักท่องเที่ยวได้ซึมซับเอาคุณค่าทางศิลปะและวัฒนธรรมอันดีของวิถีชีวิตแบบไทย ไปสู่การยกระดับสังคมที่มีคุณภาพ เนื่องจากการท่องเที่ยวแนวศาสนานี้จะมีส่วนช่วยกระตุ้นให้ผู้คน

ในชุมชนเกิดจิตสำนึกถึงความรับผิดชอบดูแลและส่งเสริมการท่องเที่ยวของชุมชน ขณะเดียวกันนักท่องเที่ยวเองก็จะมีจิตผูกพันกับศาสนา ผ่านความประทับใจที่ได้จากการท่องเที่ยว (กรรณิกา คำดี, 2558)

วัดในจังหวัดสมุทรปราการ มีทั้งหมด 122 วัด ซึ่งมีวัดที่เป็นวัดท่องเที่ยววิถีพุทธที่สำคัญและโดดเด่นอยู่ 6 วัด ได้แก่ 1) วัดโศการาม อำเภอเมืองสมุทรปราการ 2) วัดพระสมุทรเจดีย์ อำเภอพระสมุทรเจดีย์ 3) วัดบางพลีใหญ่ใน อำเภอบางพลี 4) วัดทรงธรรม วรวิหาร อำเภอพระประแดง 5) วัดสาขลา อำเภอพระสมุทรเจดีย์ 6) วัดมงคลโคธาวาส อำเภอบางบ่อ หากแต่การจัดการวัดในสภาพปัจจุบันนี้ มักจะประสบปัญหาต่าง ๆ เช่น ด้านการจัดการศาสนสถาน ด้านการจัดการศาสนบุคคลหรือบุคลากรในวัด ด้านการจัดการกิจกรรมภายในวัด และด้านการจัดการสิ่งแวดล้อม ซึ่งการดำเนินการในด้านต่าง ๆ เหล่านี้ ยังไม่สมบูรณ์เท่าที่ควร จึงทำให้เกิดเป็นปัญหาในหลายๆ อย่าง เช่น ประชาชนที่มาท่องเที่ยวเกิดทัศนคติที่ไม่ดีต่อวัด เนื่องจากวัดไม่สะอาด มีสิ่งปลูกสร้างไม่สวยงามเหมือนที่ตั้งใจตั้งแต่ต้น เมื่อพบเห็นของจริงมีสภาพที่ไม่น่าชื่นชม หรือมาแล้วไม่เกิดความสะอาดต่าง ๆ เช่น มีที่จอดรถน้อย ที่นั่งพักไม่เพียงพอต่อจำนวนประชาชนที่มาวัด ห้องน้ำ - ห้องสุขาสกปรกหรือมีจำนวนน้อย เจ้าหน้าที่หรือบุคลากรของทางวัดมีจำนวนหรือกิจวัตรที่ไม่เหมาะสม ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นปัญหาที่พบได้มาก หากไม่ดำเนินการพัฒนาหรือหาทางแก้ไข ย่อมที่จะทำให้ประชาชนหรือนักท่องเที่ยวเริ่มตีตัวออกห่างจากวัดไป ความเสื่อมใสศรัทธาที่ลดลงตามไปด้วย

ดังนั้นผู้วิจัยเห็นปัญหาดังกล่าวจึงสนใจที่จะวิจัยศึกษาสภาพการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ เพื่อให้ทราบถึงหลักการวิธีการและแนวทางการบริหารจัดการด้านการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในสภาวะแวดล้อมปัจจุบัน ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในระยะยาวแก่จังหวัดสมุทรปราการ และเพื่อนำผลการวิจัยที่ได้มาเป็นหลักในการพัฒนาวัดและคณะสงฆ์ต่อไปให้สามารถนำไปบูรณาการประยุกต์ใช้เพื่อความดำรงอยู่ของวัดและพระพุทธศาสนาอย่างยั่งยืนในสังคมไทยสืบไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อวิเคราะห์สภาพทั่วไปและปัญหาอุปสรรคในการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ
2. เพื่อศึกษากระบวนการในการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ
3. เพื่อนำเสนอการพัฒนาการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รูปแบบการวิจัย

รูปแบบการวิจัยแบบผสมวิธี (Mixed Methods Research) ตามลักษณะการศึกษารวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) และเชิงปริมาณ (Quantitative research) ที่มีเนื้อหาสนับสนุนผลการวิจัยชัดเจนมากขึ้น สำหรับวิธีการวิจัย ได้แก่ การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารข้อมูลทุติยภูมิ โดยการศึกษาแนวคิด ทฤษฎีและเอกสารที่เกี่ยวข้อง (Documentary survey) การสัมภาษณ์ (Interview) และการสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) และการวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative research) โดยการแจกแบบสอบถาม (Survey Research)

2. ประชากร กลุ่มตัวอย่าง และผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ประชากร (Population) ได้แก่ นักท่องเที่ยวที่วัดในจังหวัดสมุทรปราการ จำนวน 600 คน

กลุ่มตัวอย่าง (Sample) ได้แก่ นักท่องเที่ยวที่วัดในจังหวัดสมุทรปราการ จำนวน 240 คน สำหรับขนาดของกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการกำหนดขนาดตัวอย่างในการวิจัยโดยทำการสุ่ม โดยใช้สูตรของ ทาโร ยามาเน่

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

(1) ผู้ให้ข้อมูลสำคัญสำหรับสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) จำนวน 18 รูปหรือคนโดยคัดเลือกแบบเจาะจงจากผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้เชี่ยวชาญ พระสังฆาธิการ และข้าราชการ ที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวในจังหวัดสมุทรปราการ โดยแบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ 1 วัดที่จัดการท่องเที่ยววิถีพุทธในจังหวัดสมุทรปราการ กลุ่ม 2 พระสังฆาธิการในเขตปกครองคณะสงฆ์จังหวัดสมุทรปราการ จำนวน 5 รูป กลุ่มที่ 3 นักวิชาการทางการจัดการ กลุ่มที่ 4 ข้าราชการหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

(2) ผู้ทรงคุณวุฒิสำหรับการสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) จำนวน 8 รูปหรือคน โดยคัดเลือกแบบเฉพาะเจาะจง โดยใช้เกณฑ์คัดเลือกจาก นักวิชาการผู้ทรงคุณวุฒิ และข้าราชการหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

3. เครื่องมือในการวิจัย

3. 1 แบบสัมภาษณ์เชิงลึกแบบมีโครงสร้าง (Structured Interview Form)

3. 2 แบบสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion Form)

3. 2 แบบสอบถาม (Questionnaire)

โดยนำเสนอต่อผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 5 ท่าน เพื่อพิจารณาทั้งในด้านเนื้อหาและโครงสร้างของคำถาม ตลอดจนภาษาที่ใช้และตรวจสอบความเที่ยงตรง (Validity) ของเครื่องมือ โดยการหาค่าดัชนีความสอดคล้องตามวัตถุประสงค์ เป็นรายข้อ (Index of item-Objective Congruent : IOC) (พระมหาภุชญา กิตติโสภโณ, 2561) ได้ค่าไม่ต่ำกว่า 0.80 ทุกข้อ หาค่าความเชื่อมั่นของเครื่องมือ (Reliability) โดยนำแบบสอบถามที่ปรับปรุง แก้ไขแล้วไปทดลอง (Try-Out) กับประชากรกลุ่มตัวอย่างนอกพื้นที่ ที่ไม่ใช่กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยแต่มีลักษณะใกล้เคียงกับกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 30 คน/ชุด เพื่อหาค่าความเชื่อมั่น (Reliability) ด้วยการหาค่าสัมประสิทธิ์อัลฟา (Alpha coefficient) ตามวิธีของครอนบาค (Cronbact'Alpha coefficient) ได้ค่าสัมประสิทธิ์อัลฟาของความเชื่อมั่นของแบบสอบถามทั้งฉบับคือ 0.947

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล

4. 1 ดำเนินการสัมภาษณ์ ตามวัน เวลา และสถานที่ ที่กำหนดไว้จนครบทุกประเด็น โดยขออนุญาตจัดบันทึก และมีการบันทึกเสียงประกอบการสัมภาษณ์

4. 2 นำแบบสอบถามฉบับสมบูรณ์ไปเก็บข้อมูลกับนักท่องเที่ยวที่วัดในจังหวัดสมุทรปราการ ที่เป็นกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 240 ชุด และเก็บคืนด้วยตัวเอง แล้วนำมาตรวจสอบความถูกต้อง ได้ข้อมูลที่สมบูรณ์ทั้งหมดจำนวน 240 ชุด คิดเป็นร้อยละ 100 ของจำนวนแบบสอบถามทั้งหมด

5. การวิเคราะห์ข้อมูล

5. 1 วิเคราะห์คำให้สัมภาษณ์ของผู้ให้ข้อมูลสำคัญตามวัตถุประสงค์การวิจัย โดยใช้เทคนิคโดยการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis Technique) ประกอบบริบท (Context) และใช้เทคนิคการวิเคราะห์ SWOT Analysis

5. 2 ผู้วิจัยวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสอบถามโดยใช้โปรแกรมสำเร็จรูปเพื่อวิจัยทางสังคมศาสตร์โดยใช้ค่าสถิติที่ถูกต้อง และเหมาะสม สามารถตอบวัตถุประสงค์ของการวิจัยได้ สถิติที่ใช้ค่าความถี่ (Frequency), ค่าร้อยละ (Percentage), ค่าเฉลี่ย (Mean) และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard deviation)

ผลการวิจัย

1. สภาพทั่วไปและสภาพปัญหาในการพัฒนาการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ พบว่า

1) จุดแข็ง มีศิลปวัฒนธรรมประเพณีที่หลากหลายเหมาะสมพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยววิถีพุทธ มีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ดังงามประชาชนเคารพสักการะบูชา วัดมีพื้นที่ร่มรื่นเหมาะสมกับการปฏิบัติธรรมทำกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา มีแหล่งโบราณสถานทางพระพุทธศาสนาที่น่าศึกษาเรียนรู้

2) จุดอ่อน พระสงฆ์ขาดความรู้ในการบูรณะพุทธสถาน โบราณสถานที่เป็นมรดกทางวัฒนธรรม วัดขาดการประชาสัมพันธ์ เผยแพร่ข้อมูลข่าวสารการท่องเที่ยววิถีพุทธ วัดบางวัดขาดปัจจัย งบประมาณในการพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว วัดขาดการปรับแต่งภูมิทัศน์ ป้ายบอกทาง และข้อมูลการท่องเที่ยว

3) โอกาส มีการสนับสนุนการท่องเที่ยววิถีพุทธจากภาครัฐ และชุมชนบริเวณวัดให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรม การจัดการประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยววิถีพุทธผ่านทางระบบออนไลน์ การท่องเที่ยวช่วยสร้างรายได้ให้กับประชาชนและชุมชนรอบบริเวณวัด การท่องเที่ยววิถีพุทธเป็นแหล่งเรียนรู้ทางศิลปวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา

4) อุปสรรค ขาดงบประมาณในการสนับสนุนทำนุบำรุงวัดในการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยววิถีพุทธ วัดได้รับผลกระทบจากโรคระบาดไวรัสโคโรนา 2019 ทำให้การท่องเที่ยวหยุดชะงัก ประชาชนได้รับผลกระทบจากปัญหาเศรษฐกิจชะลอตัว มีผลต่อการตัดสินใจท่องเที่ยว ขาดการสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการพัฒนาการท่องเที่ยววิถีพุทธ

สรุปได้ว่า การบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ จากวิเคราะห์ จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และอุปสรรค ในการท่องเที่ยววิถีพุทธในจังหวัดสมุทรปราการ สามารถนำไปปรับปรุงและบูรณาการในการสร้างกระบวนการในการบริหารการท่องเที่ยววิถีพุทธได้ เป็นอย่างดีช่วยให้สามารถมีจำนวนลดน้อยลง จากความเจริญด้านการศึกษาศึกษาสมัยใหม่ทำให้มีผู้บวชเรียนลดน้อยลงไปด้วย

2. กระบวนการในการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ พบว่า

1) ด้านการวางแผน การวางแผนต้องมีส่วนร่วมของชุมชนและสอดคล้องกับแผนพัฒนาขององค์กรปกครองท้องถิ่น การวางแผนเส้นทางการท่องเที่ยววิถีพุทธแต่ละวัดให้เป็นเส้นทางเดียวกันในการท่องเที่ยว การวางแผนงบประมาณในการพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยววิถีพุทธ การมีส่วนร่วมของประชาชน ชุมชน ที่เกี่ยวข้องกับวัดในการจัดทำแผนการท่องเที่ยววิถีพุทธ

2) ด้านการจัดองค์กร มีการประชุมจัดตั้งองค์กรประกอบด้วยเจ้าอาวาส และ คณะกรรมการ บริหารวัดเป็นแหล่งท่องเที่ยว การจัดบุคลากร เจ้าหน้าที่ แต่ละแผนก แบ่งงานกันทำอย่างชัดเจน สะดวกในการติดต่อประสานงาน โครงสร้างองค์กรมีขนาดที่เหมาะสม มีสายบังคับบัญชาที่ชัดเจน มีเจ้าอาวาสเป็นผู้บริหารสูงสุด

3) ด้านการจัดสรรและบริหารงานบุคลากร จัดหาบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถเหมาะสมกับตำแหน่งงานที่ทำ พัฒนาศักยภาพบุคลากรที่มีอยู่ให้พร้อมให้บริการให้กับนักท่องเที่ยว ขอความร่วมมือจากภาครัฐที่มีความชำนาญด้านโบราณวัตถุ โบราณสถาน

4) ด้านการอำนวยความสะดวก การจัดสรรวัสดุอุปกรณ์ที่จำเป็นเพื่ออำนวยความสะดวกให้กับเจ้าหน้าที่ปฏิบัติงาน อำนวยความสะดวกจัดสรรงบประมาณในการดำเนินงานและพัฒนาวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยความสะดวกบริหารจัดการการท่องเที่ยวมีเจ้าอาวาสเป็นประธานอำนวยความสะดวก ตั้งจุดประชาสัมพันธ์อำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยว ติดต่อสอบถามข้อมูล

5) ด้านการควบคุม การควบคุมดูแลตามหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายและปฏิบัติงานได้ตามที่กำหนดไว้ การควบคุมการดำเนินงานไม่ให้เกิดการผิดพลาดและสามารถแก้ไขปัญหาได้อย่างทันการณ์ การดูแลนักท่องเที่ยวให้มีความปลอดภัยทั้งทางร่างกายและทรัพย์สิน

ด้านสังคมวัตถุ 4 มีการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละประโยชน์ส่วนตนเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม มีการแนะนำสถานที่ภายในวัดให้กับนักท่องเที่ยวด้วยความเต็มใจบริการ การให้บริการด้วยถ้อยคำที่ดีมีประโยชน์ต่อนักท่องเที่ยว การให้บริการนักท่องเที่ยวด้วยความเป็นกันเอง สุภาพ พุดจาไพเราะน่าฟัง

ผลการวิเคราะห์ความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวในการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 4.35$, S.D. = 0.44) และเมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า อยู่ในระดับมากทุกด้าน

สรุปได้ว่า กระบวนการในกระบวนการในการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ การพัฒนาวัดให้เป็นวัดท่องเที่ยววิถีพุทธจำเป็นต้องมีการประชุมวางแผนงานร่วมกับประชาชนในชุมชน ในการเตรียมพร้อมต้อนรับนักท่องเที่ยวที่จะมาเที่ยวชมวัด จึงจำเป็นต้องมีการบริหารจัดการ การวางแผนงานการอำนวยความสะดวกต่าง ๆ การคัดสรรบุคลากรที่จะเข้ามาทำงานต้องมีสังคมวัตถุ 4 เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจในการทำงานด้านการบริการ เพราะการบริการเป็นหัวใจสำคัญของการต้อนรับนักท่องเที่ยว การยิ้มแย้มแจ่มใส พุดจาไพเราะอ่อนหวานน่าชวนฟัง การมีน้ำใจอภัยาคยดี ทำให้นักท่องเที่ยวเกิดการประทับใจและอยากกลับมาเที่ยวอีก

3. การพัฒนาการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ

ด้านทรัพยากรการท่องเที่ยว โบราณวัตถุโบราณสถาน ศาสนวัตถุ ศาสนสถาน ที่มีคุณค่าทางมรดกภูมิปัญญา มีประเพณี วัฒนธรรม ทางพระพุทธศาสนา ที่เป็นเอกลักษณ์ มีพระพุทธปฏิมากร ที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่เคารพสักการะ ของประชาชนและพุทธศาสนิกชนทั่วไป มีการจัดกิจกรรมประเพณีทางพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจ

ด้านสิ่งอำนวยความสะดวกในการท่องเที่ยว มีร้านขายของที่ระลึก ร้านอาหาร เครื่องดื่ม การบริการห้องน้ำที่สะอาด จัดบริการจุดชมวิว จุดถ่ายรูปที่ระลึก การจัดสวน ย่อมสำหรับพักผ่อนการให้บริการสัญญาณอินเทอร์เน็ต มีเจ้าหน้าที่รักษาความปลอดภัย เจ้าหน้าที่นำเที่ยว การจัดทำป้ายประชาสัมพันธ์ จุดให้บริการนักท่องเที่ยว

ด้านเส้นทางคมนาคมการท่องเที่ยว เส้นทางคมนาคมสะดวก ถนนหลายสายตัดผ่านวัดท่องเที่ยววิถีพุทธ มีการจัดทำป้ายบอกทางไปยังวัดแหล่งท่องเที่ยววิถีพุทธ การจัดลานจอดรถรองรับนักท่องเที่ยวและเจ้าหน้าที่รักษาความปลอดภัย การใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการนำทางมายังวัดท่องเที่ยววิถีพุทธได้สะดวก

ด้านธุรกิจที่เกี่ยวข้องการท่องเที่ยว ชุมชนและประชาชนจัดให้มีร้านค้าขายของที่ระลึกสำหรับนักท่องเที่ยว การกระตุ้นเศรษฐกิจพื้นฐานให้กับประชาชนและชุมชนรอบบริเวณวัด สร้างรายได้ให้กับผู้ประกอบการร้านค้าขายของที่ระลึก ร้านอาหาร เครื่องดื่ม นักท่องเที่ยวสามารถเลือกซื้อของที่ระลึกและบริการได้อย่างสะดวกสบาย

ด้านการส่งเสริมสนับสนุนการท่องเที่ยว สร้างจิตสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมอันดีของแหล่งท่องเที่ยว การพัฒนาสาธารณูปโภคที่จำเป็นต่าง ๆ ให้เพียงพอต่อการต้อนรับนักท่องเที่ยว การประชาสัมพันธ์ผ่านสื่อสังคมออนไลน์ที่ได้รับความนิยมจากนักท่องเที่ยว การส่งเสริมสนับสนุนการท่องเที่ยวจากภาครัฐ

ผลการวิเคราะห์ความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวในการพัฒนาการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ โดยภาพรวม โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X}=4.34$, S.D.=0.45) และเมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า อยู่ในระดับมากทุกข้อ

สรุปได้ว่า การพัฒนาการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ ต้องมีการนำสิ่งที่ทรงคุณค่าทางวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เป็นเอกลักษณ์ เปลี่ยนเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่ช่วยให้ให้นักท่องเที่ยวเกิดความสนใจ การให้บริการสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เส้นทางคมนาคมที่สะดวก ช่วยให้การส่งเสริมการท่องเที่ยวสิ่งดึงดูดใจของนักท่องเที่ยวในการเดินทางท่องเที่ยว

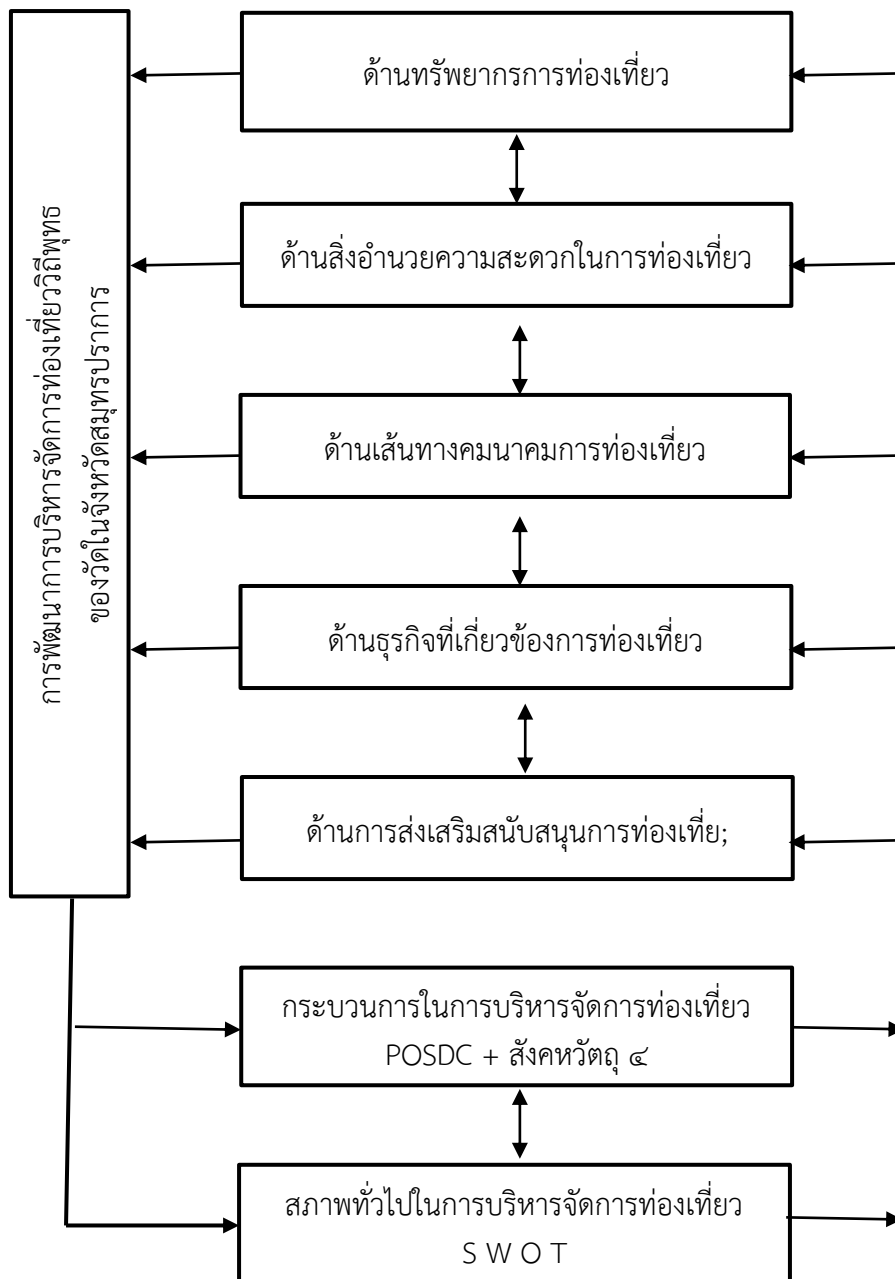
อภิปรายผลการวิจัย

การพัฒนาการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ การบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวต้องมีสิ่งดึงดูดใจของนักท่องเที่ยวให้เข้ามาเที่ยวชมวัด ได้แก่

1) ด้านทรัพยากรการท่องเที่ยว ได้แก่ ศาสนาสถานที่ งานพุทธศิลป์ต่าง ๆ ที่งดงาม 2) ด้านสิ่งอำนวยความสะดวกในการท่องเที่ยว ได้แก่ สาธารณูปโภคสะดวก เหมาะสม และเพียงพอต่อความต้องการ 3) ด้านเส้นทางคมนาคมการท่องเที่ยว ได้แก่ เส้นทางคมนาคมสะดวกใช้เวลาเดินทางที่เหมาะสมสามารถเดินทางได้รวดเร็ว 4) ด้านธุรกิจที่เกี่ยวข้องการท่องเที่ยว ได้แก่ การจัดร้านขายของที่ระลึกหลากหลายชนิด มีร้านอาหารเพียงพอต่อความต้องการ 5) ด้านการส่งเสริมสนับสนุนการท่องเที่ยว การให้บริการข้อมูลข่าวสารของวัด เช่น ป้ายบอกทาง แผ่นพับประวัติวัด ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ ญัฐวรรณ สงมรัมย์ (2562) ได้วิจัยเรื่อง “การจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาของวัดพระพุทธบาทวัดศาลาแดง และวัดพระพุทธราย” ผลการวิจัยพบว่า ศาสนสถานในพระพุทธศาสนา เกิดจากศรัทธาของคนไทยตั้งแต่อดีต จนถึงปัจจุบัน ได้สร้างถาวรวัตถุ ด้วยศิลปะไทยจนกลายเป็นพุทธศิลป์กรรมไทยที่มีความวิจิตรงดงาม ตระการตาจนเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญในปัจจุบัน แนวคิดหลักเกี่ยวกับการท่องเที่ยวทาง พระพุทธศาสนา เป็นการเดินทางไปท่องเที่ยวยังศาสนสถาน รวมถึงสิ่งปลูกสร้างที่เกี่ยวข้องกับศาสนา เพื่อเยี่ยมชมหรือบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ นมัสการศาสนสถาน และพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เพื่อบำเพ็ญ บุญกุศล วัตถุ 10 และปฏิบัติธรรม การนั่งสมาธิและการทำปัสสนากรรมฐาน เพื่อผ่อนคลายและลดความตึงเครียดในชีวิตประจำวัน เพื่อเข้าร่วมศาสนพิธี งานเทศกาลประเพณีต่าง ๆ จังหวัดสระบุรี มีวัด พระพุทธบาท วัดพระพุทธราย และ วัดศาลาแดง ที่จัดเป็นแหล่งท่องเที่ยวในลักษณะนี้ได้ การจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาที่วัดพระพุทธบาท วัดพระพุทธราย และวัดศาลาแดง จังหวัดสระบุรี เกิดขึ้นเพราะ (1) ความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธบาท พระพุทธราย และ พระพุทธรูปรัตนไตรชัยวัฒน์จตุรทิศ (2) ศรัทธาในรอยพระพุทธบาท พระพุทธราย และ พระพุทธรูปรัตนไตรชัยวัฒน์จตุรทิศ (3) ปฏิบัติธรรมบำเพ็ญบุญ (4) ศึกษาประวัติรอยพระพุทธบาท ตำนานพระพุทธราย ศึกษาประวัติความเป็นมาของการสร้างพระพุทธรูปรัตนไตรชัยวัฒน์จตุรทิศ (5) ชื่นชมวัฒนธรรมประเพณีพื้นบ้าน (6) สักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามประเพณี (7) นักท่องเที่ยว ต้องการใช้เวลาท่องเที่ยวกับครอบครัว การจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาของวัดในจังหวัดสระบุรี เป็นกระบวนการจัดการ 4 ด้าน คือ ด้านการส่งเสริมและสนับสนุน ด้านการจัดการแหล่งท่องเที่ยว ด้านการบริการ นักท่องเที่ยว ด้านการบริหารจัดการทั่วไป การจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาของวัดใน จังหวัดสระบุรีทั้ง 3 แห่ง เกิดจากความร่วมมือของทุกภาคส่วน ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน ชุมชนและวัด ในด้านการบริหารจัดการที่ดี มีการบริการและมีสิ่งอำนวยความสะดวกให้แก่นักท่องเที่ยวตามความ เหมาะสม มีการประชาสัมพันธ์ตามสื่อต่าง ๆ อย่างแพร่หลาย การประชาสัมพันธ์พิจารณาถึง พฤติกรรมของนักท่องเที่ยวเพื่อให้สามารถออกแบบกิจกรรมได้ตอบสนองความต้องการของ นักท่องเที่ยว การท่องเที่ยวทาง

พระพุทธศาสนาได้สร้างวิถีชุมชนให้มีความมั่นคงและเข้มแข็งทั้ง การเมือง การปกครอง ท้องถิ่น เศรษฐกิจ การท่องเที่ยว การศึกษาศิลปวัฒนธรรม จนสามารถหล่อหลอมจิตใจชาวพุทธให้เป็นอันเดียวกันได้ เพราะความเชื่อและความศรัทธา อีกทั้งยังเป็นแหล่งเรียนรู้ เป็น ศูนย์กลางการศึกษา และการปฏิบัติธรรมเพื่อการเข้าถึงพระรัตนตรัยของพุทธศาสนิกชนได้ เป็น อย่างดีและยังสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหาสุทิตย์ อาภากร (2554) ได้วิจัย เรื่อง “รูปแบบการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในกรุงเทพมหานคร” ผลการวิจัย พบว่า วัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวทั้ง 9 วัดในกรุงเทพมหานคร มีขีดความสามารถในการ รองรับทางการท่องเที่ยวทั้งในด้านสิ่งแวดล้อม สังคมและวัฒนธรรม โดยวัดให้ความสำคัญ กับคุณค่าของสิ่งแวดล้อมในเชิงรูปธรรม พุทธศิลปกรรม และมีการนำความรู้ทาง พระพุทธศาสนามาเผยแพร่แก่นักท่องเที่ยว สำหรับรูปแบบการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว ประเภทวัดในกรุงเทพมหานคร พบว่า มี 4 รูปแบบคือ 1. รูปแบบและกิจกรรมการ ท่องเที่ยวที่เป็นลักษณะของการเที่ยวชมสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม และการ เที่ยวชมบริเวณวัด (เชิงวัฒนธรรม) 2. รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวที่เป็นลักษณะของ การท่องเที่ยวตามเทศกาล ประเพณี และวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา (เชิงวัฒนธรรม) 3. รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวที่เป็นลักษณะของการท่องเที่ยวเพื่อพัฒนาความรู้ (เชิง นามธรรมการเรียนรู้) 4. รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาในเชิงลึก เช่น การฝึกสมาธิ การฟังธรรม เป็นต้น และพบว่าปัญหาและผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการ ท่องเที่ยวในวัดมีมากมาย นับตั้งแต่การแสดงพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมต่อสถานที่ และ วัฒนธรรมอันดีงามของไทย ไม่ช่วยรักษาสภาพแวดล้อมและขาดความเป็นระเบียบในการ เข้าชม การรुकล้ำของร้านขายสินค้าและบริการภายในวัด จนเกิดข้อขัดแย้งกับชุมชนไป จนถึง การแสวงหาผลประโยชน์ของผู้ให้บริการบางกลุ่ม ทั้งนี้พบว่า วัดทั้ง 9 สามารถเป็น สถานที่ท่องเที่ยวได้มีการจัดการที่ดีเช่น มีการดูแลและอนุรักษ์โบราณสถาน โบราณวัตถุ และสถาปัตยกรรมภายในวัดได้ในระดับดี รองลงมาได้แก่ มีการใช้ประโยชน์จากแหล่ง ท่องเที่ยวภายในวัดเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ด้านวัฒนธรรม มีการจัดพื้นที่ภายในวัดเช่น สถานที่ไหว้พระ สถานที่ถ่ายรูป สถานที่นั่งพักผ่อน ที่นั่งสมาธิ ไหว้พระ สวดมนต์ การ กำหนดเขตพื้นที่ในการรองรับนักท่องเที่ยว ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่าวัดถือเป็นแหล่ง ท่องเที่ยวที่สำคัญของประเทศไทย

องค์ความรู้จากการวิจัย

ภาพที่ 1 องค์ความรู้จากการวิจัย

สรุปได้ว่า การพัฒนาการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ ต้องมีการนำสิ่งที่ทรงคุณค่าทางวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เป็นเอกลักษณ์ เปลี่ยนเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่ช่วยให้นักท่องเที่ยวเกิดความสนใจ การ

ให้บริการสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เส้นทางคมนาคมที่สะดวก ช่วยให้การส่งเสริมการท่องเที่ยวสิ่งดึงดูดใจของนักท่องเที่ยวในการเดินทางท่องเที่ยว

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. ควรจัดเจ้าหน้าที่บุคลากรภาครับเข้ามาดูแลโบราณสถาน ศาสนวัตถุ ต่าง ๆ ที่ต้องใช้ความเชี่ยวชาญพิเศษ

2. ควรจัดงบประมาณสนับสนุนดูแลให้กับวัดในการดูแลสถานที่

3. กำหนดนโยบายกระตุ้นเศรษฐกิจการท่องเที่ยววิถีพุทธเพิ่มมากขึ้น

ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

1. ควรจัดการดูแลรักษาสภาพแวดล้อมให้ร่มรื่นอยู่ตลอดเวลา

2. ควรให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการดูแลรักษาศาสนสถานที่สำคัญ

3. ควรใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยววิถีพุทธ

4. ด้านเทคนิคการสอน ครูผู้สอนต้องมีการจัดการเรียนการสอนทั้งเชิงรุกและเชิงรับ ตามนโยบายการพัฒนาระบบการศึกษาให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป

5. ด้านการวัดและประเมินผล ดำเนินการด้วยความยุติธรรม โปร่งใส

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรศึกษาเกี่ยวกับการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดอื่น ๆ

2. ควรศึกษากระบวนการในการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดอื่น ๆ

3. ควรศึกษารูปแบบการพัฒนาการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธของวัดในจังหวัดอื่น ๆ

เอกสารอ้างอิง

- กรรณิกา คำดี. (2558). วัดและศาสนสถานในมิติของการท่องเที่ยว. *วารสารบัณฑิตศึกษา มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 4(2), 116.
- กาญจนา แสงลิมสุวรรณ. (2563). *การท่องเที่ยวเชิงมรดกวัฒนธรรมอย่างยั่งยืน*. สืบค้น 21 สิงหาคม 2563, จาก https://www.bu.ac.th/knowledgecenter/executive_journal/oct_dec_12/pdf/aw019.pdf
- ณัฐวรรณ สงมรัมย์. (2562). *การจัดการการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาของวัดพระพุทธบาทวัดศาลาแดง และวัดพระพุทธฉาย* (ดุชนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา). พระนครศรีอยุธยา: มหาลัษณ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- นิลรัตน์ กลิ่นจันทร์ และคณะ. (2553). *ศึกษาศาสนสถานที่สำคัญต่อการอนุรักษ์การท่องเที่ยวของวัด ในกรุงเทพมหานคร* (รายงานการวิจัย). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูสันติธรรมมาภิรัต (บุญชัย สุนติกโร). (2557). *ศาสนสถานแหล่งท่องเที่ยวในพระพุทธศาสนา โดยทำการศึกษาข้อมูลจากเอกสารและวิจัยเชิงพรรณนา*. *วารสารวิทยาลัยนครราชสีมาปริทัศน์*, 8(1), 92-93.
- พระมหากฤษฎา กิตติโสภโณ. (2561). *ระเบียบวิธีวิจัยทางการจัดการเชิงพุทธ*. พระนครศรีอยุธยา: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาสุทิตย์ อาภากร. (2554). *รูปแบบการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในกรุงเทพมหานคร* (รายงานการวิจัย). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาสุริยา มะสันเทียะ. (2558). *ประสิทธิผลของกลยุทธ์การตลาดที่มีผลต่อการส่งเสริมคุณค่าการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนาพระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร*. *วารสารวิทยาลัยพาณิชยศาสตร์บูรพาปริทัศน์*, 10(1), 35-36.
- ราณี อัสชัยกุล. (2546). *การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในเอกสารประกอบการเรียนการสอนวิชาประสบการณ์วิชาชีพการจัดการการท่องเที่ยว*. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- วิวัฒน์ชัย บุญยภักดี. (2533). *การท่องเที่ยว*. กรุงเทพฯ: ภาคพัฒนาตำราและเอกสารวิชาการ หน่วยศึกษานิเทศก์.